

I S T O R I E

Edward J. Watts predă cursuri de istorie romană și bizantină, Antichitate creștină și istoria Mediteranei medievale în cadrul Departamentului de Istorie al Universității din San Diego, California. Interesele sale de cercetare se concentrează pe istoria intelectuală, politică și religioasă a Imperiului Roman și a începutului Imperiului Bizantin. Este autorul mai multor monografii apreciate de specialiști și de publicul larg, printre care *City and School in Late Antique Athens and Alexandria* (2006), *Mortal Republic: How Rome Fell into Tyranny* (2018) și *The Eternal Decline and Fall of Rome: The History of a Dangerous Idea* (2021).

EDWARD J. WATTS
ULTIMA
GENERATIE
PĂGÂNĂ

Traducere din limba engleză
de Wilhelm Tauwinkl și Dan Siserman

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

CUPRINS

<i>Lista ilustrațiilor</i>	9
<i>Abrevieri și acronime</i>	11
<i>Mulțumiri</i>	13
Introducere	19
1. Crescând în cetățile zeilor	41
2. Educația într-o epocă a imaginației	67
3. Sistemul	96
4. Ascensiunea într-o epocă a incertitudinii	127
5. Apogeul	158
6. Noua ordine panonică	189
7. Cultura tinerilor creștini între anii 360–370	220
8. Episcopi, birocrați și aristocrați în timpul împăraților Grațian, Valentinian II și Teodosie	245
9. Bătrânețea în imperiul unui tânăr	277
10. Moștenirea unei generații	307
<i>Note</i>	319
<i>Bibliografie</i>	441
<i>Indice</i>	465

LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Situl arheologic al Serapeumului, Alexandria / 20
2. Monedă a lui Antoninus Pius, pe care este reprezentat Serapis pe tron, în templu / 21
3. Monede reprezentând diferite temple romane, sec. II–IV / 44
4. Templul zeului Hanuman, Mathura, India / 45
5. Templul Birla Mandir, Jaipur, India / 45
6. Templu rural, Jaipur, India / 46
7. Scene de jertfă reprezentate pe monede / 54
8. Evoluția portretizării lui Constantin pe monede / 73
9. Sol Invictus pe o monedă a lui Constantin și un portret similar pe o monedă a lui Maximin Daia / 77
10. Monedele lui Valentinian și Valens / 194
11. Moneda bătută de Procopius care anunță întoarcerea vremurilor bune / 198
12. Monede emise de Teodosie I și Grațian din seria *Concordia imperatorum* / 259
13. Arcadius încoronat de mâna lui Dumnezeu / 260
14. Teofil al Alexandriei stând deasupra unui bust al lui Serapis / 308

ABREVIERI ȘI ACRONIME

- CCSG Corpus Christianorum: Series Graeca, Turnhout, 1977–prezent.
- CCSL Corpus Christianorum: Series Latina, Turnhout 1947–prezent.
- CIL Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin, 1853–prezent.
- CJ *Codex Justinianus*; Paul Krüger (ed.), *Corpus Iuris Civilis*, vol. 2: *Codex Iustinianus*, Berlin, 1906.
- CTh *Codex Theodosianus*; Th. Mommsen și P. Meyer (ed.), *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, 3 vols., Berlin, 1905 (republ. 1954, 1970).
- Dessau H. Dessau (ed.), *Inscriptiones Latinae Selectae*, 3 vols., Berlin, 1892–1916.
- Ep. *Epistula / Epistulae (scrisori; diferiți autori)*
- GCS *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller*, Berlin, 1897–prezent.
- HE *Historia ecclesiastica (istoria bisericescă; diferiți autori)*
- ID *Inscriptions de Délos*, 7 vols., Paris, 1926–1972.
- ILS Dessau (a se vedea mai sus).
- LCL Loeb Classical Library, Londra–Cambridge MA, 1912–prezent.
- Or. *Oratio / Orationes (discursuri; diferiți autori)*
- P. Lond. *Greek Papyri in the British Museum*, 7 vols., Londra, 1893–1974.
- P. Oxy. P. Grenfell et al. (ed.), *The Oxyrhynchus Papyri*, Londra, 1898–prezent.
- P. Ryl. J. de M. Johnson et al. (ed.), *Catalogue of the Greek (and Latin) Papyri in the John Rylands Library*, Manchester, 1911–prezent.
- PG J.-P. Migne (ed.), *Patrologiae Cursus Completus: Series Graeca*, Paris, 1857–1866.

- PL J.-P. Migne (ed.), *Patrologiae Cursus Completus: Series Latina*, Paris, 1841–1855.
- PLRE *Prosopography of the Later Roman Empire*, 3 vols., Cambridge, 1971–1992.
- PO R. Graffin și F. Nau (ed.), *Patrologia orientalis*, Paris, 1897/1904–prezent.
- PSB Părinți și scriitori bisericești, București, 1979–prezent.
- RIC H. Mattingly et al. (ed.), *Roman Imperial Coinage*, 13 vols., Londra, 1923–1994.
- SC Sources chrétiennes, Paris, 1941–prezent.

INTRODUCERE

In 392, Teofil, episcopul Alexandriei, a cerut și a primit permisiunea imperială de a transforma în biserică o veche bazilică care fusese părăsită și lăsată în paragină o bună parte a ultimului sfert de secol. Când a început renovarea, muncitorii au găsit o rețea de peșteri subterane săpate de oameni, în care se aflau artefacte religioase ascunse.¹ Teofil și-a însușit obiectele, organizând ulterior o procesiune în care acestea au fost purtate prin cetate și batjocorite public. Acest act provocator i-a făcut pe păgâni să se răscoale.² Furioși, aceștia au ieșit în stradă și au început să se încaiere cu creștinii. La început au fost mici altercații, dar conflictele au degenerat rapid, ajungându-se la ceea ce un contemporan a numit „război deschis”.³ După aceste lupte de stradă incipiente, mulțimea păgânilor s-a retras în Serapeum, un templu mare al zeului Serapis, bine fortificat, aflat pe un deal mai sus de Alexandria (a se vedea fig. 1). Sub conducerea filozofului Olympos și a altor învățători, precum gramaticienii Helladios și Ammonios, păgânii au inițiat mai multe atacuri împotriva creștinilor din cetate, acțiunile lor contrazicând astfel stereotipul intelectualului ponderat. Potrivit izvoarelor creștine, cei prinși de intelectualii păgâni și de ucenicii lor erau „siliți să aducă jertfă la altare”.⁴ În cazul în care refuzau, garnizoana de la Serapeum îi tortura, frângându-le fluierile picioarelor, ridicându-i în furci și aruncându-i

FIGURA 1 Situl arheologic al Serapeumului, Alexandria. Foto: Manasi Watts

în gropi folosite odinioară pentru păstrarea sângelui scurs de pe altarele templului.⁵ Poziția Serapeumului s-a dovedit prea dificil de atacat de conducerea creștină a Alexandriei sau de autoritățile civile și militare ale acesteia. A fost nevoie de o scrisoare a împăratului ce oferea achitarea completă a garnizoanei păgâne pentru a elibera templul de apărătorii săi.

După ce luptătorii păgâni și-au părăsit fortăreața, o mulțime de creștini și soldați alexandrini au năvălit pe deal. Unul dintre ei a luat un topor și a lovit cu toată puterea maxilarul monumentalei statuii a lui Serapis (a se vedea fig. 2).⁶ Apoi gloata a făcut bucăți restul statuii și a cărat fragmentele prin toate părțile cetății pentru a fi arse. Au coborât bustul (probabil bucata cea mai mare) pe panta dealului și l-au ars în amfiteatru. Acest spectacol a declanșat o altă rundă de distrugerii. În Alexandria, „busturile lui Serapis, care se aflau pe ziduri, la intrări, pe stâlpii de la uși și chiar la ferestrele fiecărei case, au fost dărâmate complet și aruncate“, așa încât n-a mai rămas nici urmă de zeu.⁷

FIGURA 2 Monedă a lui Antoninus Pius (148/149 d.H.), pe care este reprezentat Serapis pe tron, în templu (Emmett 1668). Prin bunăvoința autorului. Foto: Zoe Watts

În privința atenției acordate de izvoarele timpului, distrugerea Serapeumului a fost un eveniment crucial, fiind întrecut poate doar de jefuirea Romei de către goți în 410.⁸ După cum jefuirea Romei a șocat un imperiu care nu-și mai pusese până atunci la îndoială superioritatea militară, dispariția templului lui Serapis din Alexandria a scos în evidență vulnerabilitatea unor mari centre ale religiei tradiționale, care odinioară păreau a fi un element permanent al vieții romane. Totuși, ca și jefuirea Romei, distrugerea Serapeumului a reprezentat, în același timp, un eveniment unic și punctul culminant al unui proces îndelungat. În retrospectivă, multe evenimente au prevestit limpede cucerirea Romei de către goți sub regele Alaric: migrația goților peste Dunăre, înfrângerea romanilor la Adrianopole, tratatul de pace al împăratului Teodosie cu goții, mânia goților după bătălia de la râul Frigidus, precum și anii de agresiuni ale lui Alaric în Grecia și Dalmația. Atacul lui Alaric a rezultat dintr-o serie de tendințe istorice care s-au dezvoltat timp de aproape patruzeci de ani. Romanii știau că aceste lucruri se întâmplă, dar nimeni nu și-a închipuit că vor duce efectiv la cucerirea cetății Romei. De fapt, puțini

își imaginau înainte de Alaric că Roma ar mai putea fi jefuită vreodată. Cu toate acestea, când Alaric a trecut de zidurile cetății, el a schimbat fundamental presupunerile despre ce era cu putință în lumea romană.⁹ Acesta le-a arătat tuturor că trăiau acum într-o lume nouă în care barbarii amenințau cu adevărat însăși existența puterii imperiale romane.

În mod similar, distrugerea Serapeumului a fost capătul unei perioade de amenințări din ce în ce mai grave la adresa templelor și sinagogilor din comunitățile religioase tradiționale ale Imperiului Roman. În anii 380, împărații au întrerupt finanțarea cultelor tradiționale din Italia și au respins cererea de refacere a Altarului Victoriei din Senatul de la Roma. Guvernanții din Răsărit au încercat să taie pădurea sacră de la Daphne situată în apropiere de Antiohia și au purtat o campanie susținută împotriva sanctualelor rurale din Mesopotamia, Siria și Egipt.¹⁰ Aceleași tendințe sociale și religioase care au alimentat aceste acțiuni anti-păgâne au dus și la evenimentele de la Serapeum. Totuși, acest eveniment alexandrin pare să fi schimbat fundamental percepția multor oameni cu privire la amenințarea față de instituțiile religioase tradiționale. Pentru prima dată, păgânii au înțeles că atacurile creștine ar putea atinge cele mai statornice și mai impresionante elemente ale infrastructurii religioase urbane. Creștinii înțelegeau acum distrugerile templelor din interiorul și din afara cetăților ca un mod realist de refacere a topografiei religioase a imperiului.

Toată lumea conștientiza semnificația acestor acțiuni împotriva religiei tradiționale, însă oamenii reacționau diferit la ele în funcție de vârstă. Cei mai tineri vedeau în aceste evenimente potențialul remodelării lumii, articulând un răspuns viguros în fața acestora. Totuși, cei mai în vârstă erau mai puțin alarmați, dar și mai măsurători în evaluarea și răspunsul lor. Aceste diferențe au apărut dintr-o prăpastie adâncă între generații.

Deși acest lucru n-a fost menționat până acum, păgânii și creștinii care au săvârșit violențele din anii 380 și începutul anilor 390, funcționarii imperiali însărcinați cu controlul lor, precum și împăratul care era pe tron în acel moment erau aproape în totalitate oameni tineri și de vârstă medie. Majoritatea aparțineau generației născute după moartea primului împărat creștin, Constantin, erau în contrast, uneori semnificativ, cu cele ale elitelor păgâne și creștine născute în anii 310 și în prima parte a anilor 320. Acești războinici religioși păgâni și creștini mai tineri se născuseră într-o lume în care creștinismul era clar în ascensiune. Ei i-au anticipat forța distrugătoare și de transformare, iar, pe măsură ce se maturizau, ajungeau să înțeleagă din ce în ce mai mult că noua ordine religioasă care se înălța amenința însăși existența cultelor romane tradiționale. Oameni precum Rufin și Olympos au perceput conflictul dintre un creștinism în ascensiune și religia tradițională ca pe bătălia definitorie a secolului al IV-lea și s-au luptat din greu să promoveze interesele comunității religioase cu care se identificau.

Cei mai în vârstă nu vedeau lumea în acest fel. În general, ei nu împărtășeau nici interesul tinerilor de a crea identități religioase delimitate precis, nici înclinația lor spre confruntări religioase violente. Distrugerile templelor și provocările creștinilor din anii 380 și începutul anilor 390 i-au consternat pe acești vârstnici, dar, spre deosebire de unii tineri cu statut social și economic similar, nu s-au opus violent acestor acte. Dimpotrivă, au reacționat ca și cum nu și-ar fi putut închipui o lume în care practicile religioase tradiționale să nu-și aibă locul, și aveau motive întemeiate să gândească astfel. Această generație se născuse în timpul perioadei de persecuție a creștinilor sau imediat după aceea, într-o lume în care vechii zei domneau de mii de ani. Acești oameni au crescut în mediul funcțional politic și prosper economic creat în urma stabilizării Imperiului Roman din secolul al III-lea de către tetrarhie.